

Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА

**НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ
імені Г. С. ПШЕНИЧНОГО**

Особливістю розвитку сучасної вітчизняної архівістики є активізація досліджень, пов'язаних з історією архівних установ. У цьому контексті набуває актуальності реконструкція цілісної картини створення і функціонування найбільшої в Україні спеціалізованої архівної установи, яка зберігає аудіовізуальні документи, – Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

Історіографічний аналіз питання свідчить про те, що історія архіву ще не стала предметом належної уваги з боку архівістів. До останнього часу не створено ґрунтовної й узагальненої праці з цієї тематики. Деякі аспекти створення і функціонування архіву відображено в кількох довідкових виданнях¹. В окремих публікаціях М. Базанової, Г. Пшеничного, Н. Слончак утворення і діяльність архіву висвітлюються лише побіжно². Зокрема, досі лишається не з'ясованим питання періодизації історії архіву, не досліджені основні етапи його діяльності, викладу подій і фактів у різних історіографічних джерелах притаманна низка хронологічних та інших розбіжностей, які вимагають уточнень і виправлень.

Метою даної розвідки є дослідження початкового етапу історії архіву – від часу його заснування і до початку німецько-радянської війни. Крім того, буде зроблено спробу проаналізувати результати роботи архіву, дослідити формування основних засад комплектування і користування аудіовізуальними документами, а також їх зберігання.

Джерельною базою дослідження є документи, зосереджені у фондах ЦДАВО України. Першорядним за значенням є комплекс документів, представлених у фонді 14 – “Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів УРСР”. Завдяки фронтальному опрацюванню цих джерел вдалося виявити близько 60-ти документів, що стосуються початкового етапу діяльності архіву.

Усуненню й заповненню інформаційних лакун в історії ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного сприяють документи, що відклалися в результаті його діяльності впродовж 75-ти років. Сформований документальний фонд упорядковано і зберігається в архіві. На жаль, у ньому не відклалися документи, які відтворюють основну діяльність установи у довоєнний період, за винятком планово-звітної документації, – звіту про виконання плану роботи за 1940 р. і плану роботи на 1941 р. Обмеженість джерельної бази дослідження пояснюється ймовірною втратою документів у роки Другої світової війни. Вивчення історії архіву ускладнює й той факт, що в документальному фонді відсутні особові документи перших керівників установи.

У процесі аналізу початкового періоду історії архіву необхідно відзначити принциповість визначення його хронологічних меж. Якщо верхньою

рубіжною датою є 22 червня 1941 р., то в питанні стосовно нижньої хронологічної межі (дати заснування архіву) висунуто кілька версій – вересень 1931 р., 20 червня 1932 р. і 1934 р. Автори їх, як правило, виходили з різних міркувань і припущень.

Вересень 1931 р. називається у монографії О. Г. Мітюкова³ як дата, коли було прийнято рішення колегії ЦАУ УСРР про заснування Всеукраїнського центрального фотокіноархіву. Однак, згідно з протоколом № 19 засідання робочої колегії ЦАУ УСРР від 12 вересня 1931 р., було лише вирішено доручити місцевим архівним управлінням у містах Києві й Одесі негайно зв'язатися з ВУФКУ з метою з'ясування стану фото- і кінодокументів та можливості організації фотокіноархіву⁴.

Дата 20 червня 1932 р. вказується в довідкових виданнях та працях Г. Пшеничного, М. Базанової, Н. Слончак. Автори пов'язують її з прийнятою постановою ВУЦВК і РНК УСРР “Про Центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при ній та при її місцевих органах”⁵.

Про 1934 р. ідеться у статтях І. Фесуненко і Л. Маркітан⁶. Імовірно, автори синхронізували дату створення архіву з часом призначення першого директора. Оскільки першого керівника установи призначили 1 серпня 1934 р., тому й, на їхню думку, заснування архіву мало бути хронологічно близьким. Однак, як свідчать джерела, процес створення і початок функціонування архіву не були одноактовою подією, а характеризувалися складністю й тривалістю у часі.

Відправною точкою в організації державного зберігання аудіовізуальних документів стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1930 р. “Про Єдиний державний архівний фонд УСРР”. Цією постановою до складу ЄДАФ уперше були включені кінофотодокументи, що відклалися на території УСРР і мали історико-революційне значення⁷. Це стало приводом для розгляду питання про створення спеціальної архівної установи, яке порушувалося на засіданнях робочої колегії ЦАУ УСРР у червні й листопаді 1931 р.

На виконання вказаної постанови Укрцентрархів у листопаді 1931 р. подав на розгляд ВУЦВК і РНК УСРР пояснювальну записку до проекту постанови про перебудову структури апарату ЦАУ УСРР та затвердження мережі архівних установ республіки. Проект цієї постанови передбачав створення спеціального архіву для концентрації фотокінодокументів історичного значення⁸.

20 червня 1932 р. ВУЦВК і РНК УСРР розглянули пропозицію Укрцентрархіву і прийняли постанову “Про Центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при ній та при її місцевих органах”, якою затверджено створення в Україні Всеукраїнського центрального фотокіноархіву в м. Києві⁹. Таким чином, є підстави вважати датою заснування архіву 20 червня 1932 р.*

* Для порівняння: перший кіноархів у Західній Європі було засновано в 1933 р. у Швеції, Національний кіноархів у Лондоні та кіноархів у Мілані (згодом Італійський кіноархів) почали діяти у 1935 р.

Утім, справа практичної реалізації такого важливого проекту, як створення спеціалізованого архіву, затяглась через низку об'єктивних і суб'єктивних причин. Так, планом роботи архівознавчої групи сектора планування та кадрів ЦАУ УСРР планувалося провести підготовчу роботу щодо організації Всеукраїнського Центрального фотокіноархіву в м. Києві упродовж 01.08.1932 р. – 01.01.1933 р.¹⁰ Рішенням колегії ЦАУ УСРР від 26.12.1932 р. при затвердженні бюджету на 1933 р. ухвалено доручити сектору планування та кадрів розпочати роботу щодо організації у Києві фотокіноархіву. Для цього планувалося встановити зв'язок з Укрфільмом, а також “організувати апарат для обізнання з тими кінофотодокументами, що є в великих центрах, і налагодження справи майбутнього передання цих документів до ЦАУ”¹¹.

Іншим важливим моментом, що викликає певні розбіжності, є початок практичної діяльності архіву. “Традиційно” його пов'язували з 1934 р., коли “було затверджено штат у кількості 13 співробітників і призначено директора П. Марінчука”¹². Проте аналіз звітної документації дає підстави твердити про невідповідність наведених фактів дійсності. Затверджений штат архіву на 1934 р. складався лише з чотирьох посадових одиниць – директора, старшого наукового співробітника, науково-технічного співробітника 1-го розряду і прибиральниці¹³. Як уже згадувалося, першого директора було призначено 1 серпня 1934 р. Ним став П. Марінчук, який обіймав цю посаду впродовж двох років¹⁴. На нього покладалися найважливіші завдання: проведення обстеження й обліку фондоутворювачів та організація збирання фотодокументів, оскільки інші три штатні одиниці залишалися вакантними. Право підписувати фінансові чеки і розпоряджатися кредитами директорів було надано лише з 4 січня 1936 р.¹⁵ Дестабілізуючим фактором у роботі архіву були не лише брак фахівців, непевний фінансовий стан, а й відсутність методичного керівництва.

Змінити ситуацію на краще не вдалося і наступному керівникові установи, С. Прийменку, який очолив архів 4 серпня 1936 р. і, як і його попередник, пропрацював на цій посаді два роки, суміщаючи її з посадою інспектора центральних архівів ЦАУ¹⁶.

Невиконання планових показників, серйозні недоліки в роботі з обліку і забезпечення збереженості сконцентрованих в архіві фотодокументів, порушення трудової дисципліни стали причиною звільнення С. Приймєнка з посади директора 23 жовтня 1937 р.¹⁷

Майже два місяці ЦАУ УСРР не могло визначитися з кандидатурою наступного керівника установи. Зрештою 10 грудня 1937 р. директором архіву було призначено Н. Лібмана, який обіймав цю посаду впродовж десяти наступних місяців¹⁸.

Після переведення Н. Лібмана до ЦАУ УСРР архів очолив П. Безуглий. Сталося це 19 вересня 1938 р.¹⁹ Зрозуміло, що така плинність керівних кадрів перешкоджала організації роботи архіву і набуттю архівістами належної кваліфікації.

У 1938 р. штат архіву був збільшений до 21-ї посадової одиниці: директор архіву, заступник директора архіву, 3 старших наукових співробітники, 8 наукових співробітників, 2 старших архіво-технічних пра-

цівники, 2 архіво-технічних працівники, секретар, бухгалтер, 2 одиниці господарсько-обслуговуючого персоналу²⁰. Завдяки цьому з'явилася можливість розширити роботи з комплектування архіву фотодокументами, здійснювати консервацію та проводити інші профілактичні заходи щодо забезпечення збереженості документів.

Однак уже в 1941 р. штат архіву було скорочено до 14-ти одиниць. 1 посада лишалася вакантною. Крім того, особовий склад архіву на 1 січня 1941 р. був слабким як за освітою (з вищою – лише 1 співробітник, середньою – 6, початковою – 6), так і за архівним стажем (менше 1 року – 5, 1–2 роки – 6, 4 роки – 2)²¹.

Від початку створення і впродовж усього довоєнного часу в центрі уваги перебувала передусім проблема розміщення архіву. Так, виходячи з інформації, доповідних, звітів, окремого приміщення під архів не було виділено. Про надзвичайно складну ситуацію йшлося у доповідній записці до Президії Верховної Ради УСРР (1933–1934) “Про наявність і стан архівних сховищ державних, районних і міських архівів УРСР”. У ній, зокрема, зазначалося, що ЦФКА свого приміщення не має і міститься в будівлі Всеукраїнського військово-історичного архіву (корпус № 26 Українського історико-культурного заповідника “Музейне містечко” – на території сучасного Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника)²². Така ситуація спостерігалася до 1941 р. На площі 170,68 м² були обладнані робочі кімнати, фотолабораторія, кінозал, розміщено спеціальні шафи для зберігання фотокінодокументів.

Складністю і невирішеністю питань із приміщенням пояснюється той факт, що на початковому етапі своєї діяльності архів комплектувався виключно фотодокументами. Попри всі труднощі, вже в 1938 р. в архівних фондах було сконцентровано 79 224 фотодокументи, з яких розібрано і описано 72 966²³. Згідно зі звітними даними, на 1 січня 1941 р. в архіві було сконцентровано 114 952 фотодокументів, з яких 105 330 – фотонегативів і 9 622 – фотопозитивів²⁴.

Як уже зазначалося, відсутність вільних приміщень позбавляли можливості розпочати прийом до архіву кінодокументів, їхній облік тощо. Тому в 1939 р. по кіновідділу планувався лише один вид робіт – облік і виявлення кінодокументів на вітчизняних кінофабриках і кіностудіях²⁵, а також інструктування цих установ щодо правил зберігання кінопродукції.

Перші 50 430 м кіноплівки надійшли на постійне зберігання тільки в 1940 р. Негативна кіноплівка містила інформацію про будівництво Дніпрогесу.

У 1941 р. з метою виявлення кінохроніки інспекторською групою передбачалося обстежити Одеську і Київську кінофабрики, “Союзкінохроніку” в Києві, 16 обласних кінопрокатних контор.

Комплектування архіву проводилося інспекторською групою. До її складу входили два співробітники, на яких покладалося виявлення та включення до джерел комплектування архіву установ, організацій та підприємств – потенційних фондоутворювачів та дослідження їхніх фондів. З цією метою перевірки підлягали редакції газет у Києві й обласних центрах, фотохроніка РАТАУ, ціла низка промислових підприємств, до числа яких

увійшли заводи металургійної промисловості УРСР. Тільки в 1939 р. інспектори ЦАУ провели близько 220-ти таких перевірок. За результатами перевірок джерел комплектування фотодокументами, що зберігалися на місцях їх створення і відклались у 1936–1941 рр., архів планував прийняти на зберігання до 10 тис. фотодокументів. Окрім того, архів намагався одержати документи свого профілю з інших архівів. Так, після входження Західної України і Північної Буковини до складу УРСР інспекторська група виявила в архівних відділах західних областей УРСР фотодокументи, які підлягали передаванню до ЦФКА. Однак здійснити заплановане не вдалося – розпочалася війна.

Тогочасні ідеологічні пріоритети визначали характер документів, що надходили до архіву першочергово. Так, 1941 р. планувалося здійснити виявлення документів про встановлення в Україні радянської влади – націоналізацію фабрик, заводів, боротьбу з розрухою, продрозкладку тощо. До цієї групи документів включались і ті, що відображали діяльність радянських партійних і військових діячів – В. Антонова-Овсієнка, В. Боженка, А. Бубнова, С. Будьонного, К. Ворошилова, Я. Гамарника, С. Косіора, Г. Котовського, О. Пархоменка, В. Примакова, М. Скрипника, М. Тухачевського, І. Уборевича, М. Фрунзе, М. Щорса, Й. Якіра та ін.

Включення з березня 1939 р. архівних установ до системи органів НКВД УРСР характеризувалося суворою централізацією та секретністю. У 1940 р. у ході робіт з опрацювання секретного фонду було вилучено із загального користування 592 фотонегативи. Вивчення документації не дає точної інформації про характер засекречених фотодокументів. Імовірно, вони містили відомості про “контрреволюційну” діяльність різних партій та інших “антипартійних опозиціонерів”.

Поява в архівних фондах нового виду документів викликала появу таких видів робіт, як перегляд кінодокументів, їх розшифрування і систематизація. Проведення робіт, пов’язаних з технічною перевіркою кіноплівки, вимагало набуття архівістами певних знань і навичок. Тому для стажування передбачалося відрядити співробітників архіву на Київську кінофабрику і до Центрального фотофонокіноархіву СРСР (Москва) терміном до 10 діб.

Співробітники архіву докладали зусиль до вирішення питань забезпечення збереженості та консервації документів. У 1941 р. фотолабораторія проводила таку діяльність: дослідно-експериментальну роботу зі “зберігання емульсії на склі”, експерименти з вивчення процесу “розкладу емульсії”; виготовлення фотокопій на замовлення користувачів і для публікації; виготовлення дубль-негативів на фотопозитиви. Їхні об’єм та складність, а також необхідність оброблення кіноплівки вимагали докорінного переобладнання фотолабораторії.

Упродовж згаданого часу не існувало правил обліку фотонегативів. У цьому зв’язку вагомим здобутком можна вважати розроблення співробітниками архіву форми інвентарної книги для обліку фотонегативів²⁶.

Однією з важливих умов організації забезпечення збереженості фотодокументів і широкого користування ними стало створення довідкового апарату. Із сконцентрованих в архівних фондах 114 952 фотодокументів

(станом на 01.01.1941) було заінвентаризовано 110 852 одиниць зберігання. Залишалися неописаними 2 500 фотодокументів з фондів Київського жандармського управління, оскільки описова документація продовжувала знаходитися в Київському обласному історичному архіві, та 1 600 фотонегативів, супровідна документація до яких була складена польською мовою. На 1941 р. планувалися роботи з перекладу супровідної документації й інвентаризації цих документів. До 1941 р. в архівних фондах відклалися фотодокументи без анотацій, які раніше перебували в Одеському музеї революції і, частково, в Єврейському музеї. Шляхом використання довідкової літератури та інших джерел, силами наукових співробітників, а також інспекторів ЦФКА планувалося розшифрувати 450 одиниць зберігання фотодокументів. Уточненню й удосконаленню підлягали фотодокументи, в анотаціях яких були відсутні дата або місце зйомки.

Упродовж 1940–1941 рр. були створені довідкова і тематична картотеки. Тематична картотека була систематизована по розділах і підрозділах відповідно до класифікатора. В 1941 р. планувалося систематизувати тематичну картотеку за об'єктами і профілем у межах розділів і підрозділів. З метою підвищення ефективності пошуку та швидкісного доступу до документної інформації було започатковано складання тематичних оглядів на великі за обсягом комплекси фотодокументів, зокрема по Краматорському заводу важкого машинобудування ім. Сталіна, Дніпропетровському металургійному заводу ім. Петровського, Дніпрогесу тощо.

Щодо організації користування архівними документами відомостей збереглося дуже мало. Діяльність з організації використання інформації аудіовізуальних документів архіву обмежувалася виконанням запитів партійних організацій і державних установ, а також довідковою роботою, хоча щорічно планувались і публікація документів, і підготовка виставок.

Запланований на 1940 р. випуск альбому “Розгром інтервентів на Україні 1918–1920 рр.” не відбувся. У 1941 р. планувалося опублікувати фотодокументи про Г. Котовського і О. Пархоменка в центральних і обласних газетах, а також статтю з добіркою документів, тематика якої лишається невідомою.

У 1940 р. у Київському музеї революції експонувалися 42 архівні фотодокументи, які відображали різні періоди радянського будівництва, починаючи з відбудовчого періоду і закінчуючи третьою п'ятирічкою. Окрім того, Спілці художників УРСР було передано світлини Г. Котовського для створення проектів пам'ятників радянському воєначальнику в Бессарабії. Архівними фотодокументами періоду громадянської війни користувалися співробітники Київської кіностудії в роботі над кінострічкою “Пархоменко”.

Є всі підстави твердити про зародження в довоєнні роки широко застосовуваної в наш час форми використання архівної інформації користувачами через читальний зал. На користь цього свідчать дані про виготовлення фотокопій на замовлення користувачів у фотолабораторії архіву, а також той факт, що, згідно з планом роботи архіву на 1941 р., на обслуговування користувачів відводилося 85 робочих днів, що складало близько 2,5 % від загального бюджету робочого часу. Розгортання цієї роботи стримувалося

відсутністю спеціального приміщення для роботи користувачів та невідповідністю частини документів.

Підсумовуючи перший етап діяльності ЦФКА (1932–1941), слід зазначити, що це був другий у СРСР, після Російського державного архіву кінофотодокументів, створеного у 1926 р., і єдиний в Україні спеціалізований архів, що займався концентрацією і забезпеченням збереженості нових (аудіовізуальних) видів документів. Незважаючи на труднощі процесу становлення архіву (недостатнє фінансове і матеріальне забезпечення, невирішеність питань з приміщенням, відсутність кваліфікованих фахівців), у довоєнний період вдалося зібрати значний комплекс аудіовізуальних джерел, переважно більшість яких складала фотодокументи. Архів загалом зумів провести облік документів та їх наукове впорядкування. Було створено довідковий апарат до фотодокументів, який складався з довідкової і тематичної картотек, запроваджено складання тематичних оглядів на великі за обсягом комплекси документів. Саме в цей час було започатковано й основні форми використання інформації аудіовізуальних документів.

¹ Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР // Державні архіви Української РСР: Короткий довідник. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 62; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного) // Архівні установи України: Довідник. Т. 1. Державні архіви / Держкомархів України. УНДІАС; Редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – С. 127–144.

² *Базанова М. М., Пшеничний Г. С.* Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР // Архіви України. – 1975. – № 4. – С. 47–57; *Пшеничний Г.* Досягнення Центрального фото-фоно-кіноархіву // НІБ. – 1948. – № 2. – С. 18–22; *Пшеничний Г.* Кино-фото-фонодокументи на службу социалистическому строительству // НІБ. – 1960. – № 1. – С. 17–21; *Слончак Н. М.* Проблеми джерелознавчого та архівознавчого аналізу кінофотофонодокументів // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 р.). – К., 1997. – Ч. I. – С. 62.

³ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – К., 1975. – С. 105.

⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1298, арк. 192, 193.

⁵ Там само, спр. 1284, арк. 36.

⁶ *Фесуненко И. С.* О комплектовании Государственного архивного фонда СССР кинодокументами и некоторых критериях их источниковедческого анализа // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 4. – С. 12; *Маркитан Л. П.* Кінофотодокументи як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. – 1971. – Вип. 6. – С. 60–67.

⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1290, арк. 32.

⁸ Там само, спр. 1578, арк. 97.

⁹ Там само, спр. 1284, арк. 36.

¹⁰ Там само, спр. 1957, арк. 196.

¹¹ Там само, арк. 351.

¹² Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного) // Архівні установи України: Довідник.

Т. 1. Державні архіви / Держкомархів України. УНДІАС; Редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – С. 128.

¹³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1747, арк. 13.

¹⁴ Там само, спр. 1728, арк. 90.

¹⁵ Там само, спр. 1750, арк. 4.

¹⁶ Там само, арк. 136, 142.

¹⁷ Там само, спр. 1769, арк. 186.

¹⁸ Там само, арк. 245.

¹⁹ Там само, спр. 1789, арк. 50.

²⁰ Там само, спр. 1833, арк. 120.

²¹ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, План роботи ЦФФКА МВС УРСР 1941 р., арк. 43.

²² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1827, арк. 108.

²³ Там само, спр. 1833, арк. 120.

²⁴ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, План роботи ЦФФКА МВС УРСР 1941 р., арк. 22.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1907, арк. 6–7.

²⁶ Там само, спр. 1754, арк. 66.

Yemelianova T.

**Unknown Pages from the History of H. Pshenychnyi
Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine**

The article is dedicated to the initial period of CSCPPAU history. Based on the historical sources complex analysis it examines formation and functioning peculiarities of this specialized archival institution. The article includes the structure, content and acquisition of audio and visual documents of the above archives. It also undertakes an analysis of archival documents preservation and control as well as reference apparatus development and use of archival information.